

TRINAESTOJULSKI USTANAK I ANTIFAŠIZAM

Ilija Despotović

Among the terms most often used in the 20th century, fascism and anti-fascism are probably the most frequent words. That was also the main relation of distinction between people, political parties, organisations, nations and countries. When the fascism was established as a political practice and a ruling system in some countries, it was easy to recognise its characteristics and differences in relation to other political programmes. In such context, the anti-fascism was created as the opposite position. It was clear what was to be done against fascism and how to build the anti-fascism.

Među terminima koji su najviše korišćeni tokom 20. vijeka, možda su fašizam i antifašizam najfrekventnije riječi. I ne samo to, nego je to, vjerovatno, i glavna relacija po kojoj su se dijelili ljudi, političke partije, druge organizacije, narodi i države, osobito u jednom periodu. Onda kada je fašizam uspostavljen kao politička praksa, kao sistem vladanja u nekim zemljama, svakako, tada je bilo lako prepoznati njegove osobenosti, razlike u odnosu na druge političke programe i projekte, njegovu suštinu. Jer, sve je bilo na djelu, lako vidljivo, sve se dešavalo pred očima. Naravno, u takvom kontekstu, nije teško bilo ni stvarati suprotnu poziciju-antifašizam. Relativno jednostavno znalo se šta treba raditi protiv fašizma, odnosno, kako graditi antifašizam. Na jasno vidljiv, prepoznatljiv fašizam u Španiji, 30-tih godina 20. vijeka, španski republikanci, demokrate i komunisti iz drugih zemalja Evrope, odgovorili su antifašizmom-ideološkim, političkim, ali i oružanim otporom tom sistemu vladanja.

Pojmovne nedoumice i konfuzija

Tokom Drugog svjetskog rata, pa i neposredno nakon njega, takođe, nije bilo ni teorijskih, ni političkih, dilema u vezi sa time što su fašizam i antifašizam. Ali, kako je vrijeme odmicalo, množile su se neodumice oko sadržaja i suštine tih pojmova. Danas, više decenija od pojave fašizma u njegovom „čistom obliku“, sve više se stvara konfuzija oko toga, a naročito u vezi sa suštinom antifašizma. Moglo bi se pomisliti da je i toliko vremena kasnije lakše prepoznati fašizam, a da nije jednostavno definisati antifašizam. Ipak, to je samo na prvi pogled. Jer, ako umijemo da vidimo fašizam, nije nam teško i da mu suprostavimo adekvatan antifašizam. Problem je, međutim, u tome što se fašizam danas javlja u čitavoj lepezi idejno-političkih obrazaca, projekata i programa, vrlo kamufliran u druge ideološke ili političko-pragmatske oblande, u konceptima koji veoma tijesno, uvjerljivo i uspješno korespondiraju sa političkom, socijalnom i opštom situacijom u raznim zemljama i društvima, i koji, kao takvi, lako se lijepe na različite društvene slojeve, dobijajući tako optimalnu podršku u javnosti, što bi se reklo u narodu. Otuda fašizaciju svijesti imamo i kod omladine, što je samo na prvi pogled apsurdno. Kao što može izgledati protivurječno da fašizam ne iščezava sa opštom globalizacijom u svijetu. Naprotiv, upravo ta generalna tendencija kao da podstiče produkciju čitave lepeze desničarskih ideja i koncepata, i to u razvijenom dijelu svijeta, Evropi i SAD. Čak i u demokratski razvijenim zemljama, pored manifestacija „klasičnog“ imamo i „novi fašizam“ - u Francuskoj, Austriji... Oblici institucionalizovanja desnice, desničarskog raspoloženja i prakse su vrlo različiti-od uličnih skinheda do najviših akademskih krugova. Na Balkanu, takođe, desnica i fašizam se ispoljavaju u raznim formama, a u najekstremnijem vidu - u etničkom genocidu. Vrlo

izražena ideološko-politička razuđenost u savremenim društvima zbuñuje čak i teoretičare, sociologe i politikologe, u pokušaju deskripcije „savremenog“ fašizma. I dalje se postavljaju pitanja - da li je fašizam pobijeđen, šta je fašizam danas, šta je antifašizam. U akademskim teorijskim razglabanjima se pojavljuju nove kovanice, među njima i „liberalni fašizam“ - kao ideološko-politička pozicija koja zagovara, tako da kažemo, sva prava svima.

Dnevno-politička percepcija društvenih pojava

Ideološko-politička strukturiranost crnogorskog društva izgleda nam dosta pojednostavljena-vidimo je, uglavnom, kroz političke partije, a njih posmatramo, prije svega, kroz prizmu „podjela, dioba“, u prvom redu na nacionalno-identitetskoj osnovi. U suštini, to jeste naša stvarnost. Ipak, koliko god malo, nerazvijeno, neki kažu i „pretpolitičko“, crnogorsko društvo i nije baš tako jednostavno atomizirano. Problem je u tome što u Crnoj Gori ne postoji tradicija sociološkog razmatranja, praćenja, analize, identifikovanja društvenih fenomena, pa, u tom okviru, svakako, i ideološko-političkog dijapazona, njegovog socijalnog potencijala i izvorišta, karaktera i ciljeva. Bez sociologije, politikologije, socijalne psihologije, kao nauka, teško je, u savremenim uslovima, razabrati ideje, njihove korijene, nosioce, motive, posljedice. U Crnoj Gori ne postoje, u prvom redu, univerzitetske katedre sociologije, a osobito ne socijalne psihologije, na kojima bi se relevantnim teorijskim i pojmovnim aparatom sagledavala priroda našeg društva, u najširem smislu. Kod nas je to, manje-više, sve svedeno na dnevno-političke percepcije i „analize“. Ima nešto istraživanja javnog mnjenja, kroz anketiranje stereotipnih uzoraka, ponekad neki okrugli sto, i to je, uglavnom, stručna uloga u sagledavanju društvenih procesa. Par univerzitetskih profesora sociologije i politikologije, ili se

bave čistom teorijom, često odlazeći na teren tuđih i dalekih teorijskih koncepcija, ili su usko, medijski, angažovani, u dnevno-političkim stranačkim polemikama i obračunima. Medijski „analitičari“, ponekad promovisani samim tim što su lako dostupni novinarima, što su spremni da daju svoj komentar, bave se isključivo pragmom međustranačkih dnevno-političkih odnosa. Rezultati parlamentarnih izbora se, takođe, površno i stereotipno objašnjavaju. Kod nas ne postoje analize, proučavanja, evo da ne idemo dalje, kako se, na primjer, u Podgorici, na izborima strukturira biračko tijelo. Zašto gradski centar glasa na ovaj, a periferija na onaj način, kakva je, sociološko-politikološki, podgorička gradska periferija, itd. Krajnje je skučen pojmovni aparat i stručni instrumentarij kojim se ovđe analiziraju ova pitanja. Naše „analize“, uglavnom, idu do stereotipnih ocjena o „političkom raspoloženju“, reduciranom na odnos prema ovom ili onom pitanju, čak, samo na to „za koga ko glasa“. O dubljim i svestranijim sagledavanjima širine ideja, shvatanja, ponašanja, zabluda i ambicija, naročito onih koje su kamuflirane, „pritajene“, „sofisticirane“, gotovo se ne može ni govoriti. U tom kontekstu, možda je radikalno, ali se može postaviti i pitanje koje se tiče naše teme - ima li u Crnoj Gori oblika, pojava, manifestacija fašizacije svijesti, političkog djelovanja, programa i prakse. Ili - koliko je crnogorsko društvo danas uistinu antifašističko.

Kako je počelo

Samo pokušaj, i ništa više, da se ukaže na ova pitanja, neminovno nas vodi, prvo do potrebe da se podsetimo na teorijska poimanja fašizma i antifašizma, a zatim, do osvrta na karakter Trinaestojulskog ustanka 1941. godine, kao najupečatljivijeg, najjasnijeg, identifikacionog koda antifašizma u Crnoj Gori. Kad je riječ o ovom drugom, vrlo je važno da bacimo pogled na

način kako obilježavamo godišnjice tog ustanka i u kojoj mjeri, kako, baštinimo njegove antifašističke ideje. U tom smislu, pitanje bi moglo da glasi i konkretnije - šta je danas antifašizam u Crnoj Gori? Enciklopedijska tumačenja kažu da je fašizam „oblik vladavine koja ističe naciju i rasu iznad pojedinca i koristi nasilje i moderne tehnike propagande i cenzure za prisilno potiskivanje političke opozicije“. To je „autoritarni način organizacije društva koji se, uglavnom, vrti oko toga da je uloga pojedinca da primarno služi društvu, a sebi i svojim individualnim željama i potrebama može se (i treba) posvetiti tek nakon što je društvu dao svoj obol“. Fašizmom se označava jedna vrsta ideologije, partije, režima, sistema i tehnike vladanja i kontrole. Sam izraz potiče od latinske riječi fascio, što znači snop pruća. Rodonačelnici fašizma, italijanski socijalisti, u periodu neposredno iza Prvog svjetskog rata, uzeli su za svoj politički simbol upravo snop pruća, u koji je utaknuta šekira. To bi, najjednostavnije objašnjeno, trebalo da označava savezništvo, sa ambicijom, u najmanju ruku, čvrstog vladanja i stroge kontrole društva.

Italijanski socijalista Benito Musolini osnovao je 1921. godine Nacionalnu fašističku stranku. Njeni članovi su se nazivali fašistima. Od tog, čisto stranačkog imena, izraz fašista kasnije je korišćen za označavanje svakog oblika vladanja, sličnog italijanskom fašizmu, pa su fašistima nazivani frankisti u Španiji (po Franku), peronisti (po Peronu) u Argentinu, ili, na primjer, na našim prostorima, ljotićevci u Srbiji (po Dimitriju Ljotiću). Vremenom, fašista je bio svako onaj ko je agresivan, ko ima imperijalističke ciljeve, ko negira druge narode i kulture, ko nije politički tolerantan, ko nasiljem pokušava da rješava političke i društvene konflikte. Masovnost pripadanja takvim idejama je, takođe, jedna od karakteristika fašizma. I slijepa odanost „vođi“ ukazuje na fašizam. Zajedničko svim oblicima fašizma, bez obzira na različite ciljeve i metode rada, su nacionalizam, kontrola privrede, odbojnost prema demokratiji, nemirenje sa

internacionalizmom, a kod nekih je izražen i ekspanzionizam. Fašizam po svojoj prirodi oponira socijalističkim idejama, liberalizmu i principu jednakosti u društvu.

Trinaestojulski antifašizam

To su odlike, ipak, prije svega, „klasičnog fašizma“, ali elementa toga ima i u „savremenom fašizmu“. Ovaj drugi danas konstituiše se, opstoji, u raznim oblicima simbioze sa ideološkom i političkom desnicom, sa raznim formama njenog ispoljavanja. Stoga, „savremeni fašizam“ nije lako „otkriti“, prepoznati. Nekad je vrlo „zavodljiv“, jer se relativno lako lijepi na socijalne frustracije čitavih slojeva društva, kao i na razne izazove, proizvode savremenog načina života i globalizacije. Crnogorska priča o fašizmu, odnosno, antifašizmu, vezana je, isključivo, za Trinaestojulski ustanak 1941. godine, protiv italijanskog okupatora. Taj, zaista veličanstveni historijski događaj, jedinstven u fašistički pokorenoj Evropi u to vrijeme, prvo na što asocira je otpor fašizmu, i to u trenutku kad je bio na vrhuncu sopstvene sile i moći. Nema, takoreći, nijedne ideološke, političke, vojno-organizacijske okolnosti i činjenice koja ne ide u prilog ocjenama da je Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori bio događaj bez presedana, za divljenje čitave Evrope i svijeta. Jedan od najmanjih, pa i najsiromašnijih naroda u Evropi, upustio se u oružani okršaj sa jednom od tri sile fašističko-nacističko-militarističke osovine Njemačke, Italije i Japana. Pripreme ustanka, njegova sama organizacija, karakter vojnih operacija, masovnost posebno, politička harmonizovanost (naročito u početku) ustanika, vojni karakter ustaničkih operacija, energičnost, moralna čvrstina ustaničke vojske, a najviše vojni uspjeh ustanka, poraz okupatora i oslobođenje gotovo cijele Crne Gore u svega dvadesetak dana - sve to Trinaestojulski ustanak uzdiže u sam vrh događaja koji predstavljaju trajnu

istorijsku, civilizacijsku baštinu crnogorskog naroda, njegovu legitimaciju pred demokratskom Evropom i svijetom.

Stoga, u ovom prilogu neće biti podsećanja i detaljnijeg osvrta na te činjenice. One su dobro poznate, precizno su identifikovane i ne blijede u našoj istorijskoj memoriji. Uzgred rečeno, Evropa nikad nije, kao ni u vrijeme Prvog svjetskog rata, odala priznanje Crnoj Gori zbog trinaestojulsko-ustaničkog požrtvovanja, osim ocjena pojedinih uticajnih pojedinaca. Suštinski karakter Trinaestojulskog ustanka, dakle, ne može se, i ne treba, dovoditi u pitanje. Ipak, i u ovom slučaju, kao i inače, neophodno je kloniti se stereotipa, treba napuštati inerciju po kojoj, doslovce, ponavljamo istu priču o tom događaju. Na isti način, istim ocjenama, stereotipnom retorikom, navođenjem istih podataka, obilježavamo godišnjice Ustanka. Sve se svodi na puko činjenično memorisanje i na službeno-ceremonijalne, protokolarne, svečanosti povodom tog datuma. Tako je bilo i ove godine, kada je obilježena 70. godišnjica Trinaestojulskog ustanka.

Ovde nije u pitanju bilo kakvo zalaganje za zaborav značaja Ustanka, za njegovo arhiviranje, bez pomena, zbog činjenice da se protok vremena približava periodu od jednog stoljeća. Radi se samo o tome da se potpunije vrednuje cjelina Trinaestojulskog ustanka. Duga istorijska distanca u ovom slučaju podrazumijeva svestraniji kritički pogled na sam događaj, iz ugla antifašizma, ali, prije svega, na njegove savremene aspekte. Može li se, recimo, postaviti pitanje - da li je, ili, koliko je, Trinaestojulski ustanak vid oružanog otpora samoj činjenici okupacije Crne Gore, a manje fašizmu kao takvom. Nije li Ustanak, u tom smislu, više vojno-borbena, klasično patriotska, reakcija jednog slobodarskog naroda na okupaciju njegove zemlje? U tom smislu, Trinaestojulski ustanak se uklapa u niz vojno-oslobodilačkih poduhvata Crnogoraca koji tuđina ne trpe na svojoj teritoriji. Crnogorci bi se, lako je pretpostaviti, istom energijom, suprotstavili bilo kojem i bilo kakvom okupatoru, a ne samo fašističkom. Naravno,

Trinaestojulskom ustanku je, u dužem periodu, prethodila ideološka i politička „indoktrinacija“ od strane Komunističke partije koja je, nema sumnje, ojačala svijest o fašizmu u Evropi, i tako oslobodilačkim, takoreći, genetski usađenim, porivima Crnogoraca dodala nove motive za onako energičan odgovor na okupaciju. Em okupacija, em fašistički okupator - to je, u jedinstvu, dalo ogromnu snagu ustaničkoj energiji Crnogoraca na samom početku Drugog svjetskog rata. Mnogi od njih su, na kraju krajeva, imali i lično iskustvo u sukobu sa fašistima, iz građanskog rata u Španiji, što je, takođe, bilo važno u propagandnoj pripremi otpora okupatoru. Svakako, i ruski faktor je odigrao važnu ulogu u političkim priprema Ustanka. Sovjetski Savez bio je napadnut 22. juna 1941. godine. Crnogorce, tradicionalno odane Rusiji i Rusima, nije teško bilo ubijediti da im treba pomoći. Uostalom, nije prvi put da Crna Gora objavljuje rat nekoj moćnoj sili zato što je Rusija napadnuta. Bilo je to 1905. godine, kada je Crna Gora objavila rat Japanu, nakon napada na Rusiju. Takođe, u, inače, nekritičkom stavu u snagu Rusije, Crnogorci su, svakako i pod uticajem propagande komunističke, možda više nego drugi na Balkanu, povjerovali da će rat Njemačke i Sovjetskog Saveza (Rusije) relativno brzo biti završen, naravno, pobjedom Rusa. Stoga, ne pomoći Rusima, u takvoj situaciji, maltene, smatralo se izdajom, „sramotom“. Sve su to objektivne okolnosti koje su uticale na borbeno raspoloženje ustaničkih masa, i njima se ne može prigovoriti. One ne umanjuju značaj i veličinu ustanka 13. jula 1941. godine. Širina, energičnost i borbenost samog Ustanka mogu se objašnjavati i nizom drugih faktora, pa i onima iz domena nacionalnog mentaliteta i socijalne psihologije. Crnogorci imaju, reklo bi se, ugrađen gen da u teškim časovima reaguju „jurišom“, na „ko je vitez“, na talasu kolektivistički motivisanog individualnog „prestiza“. To je ono što je izraženo apoteozom „neka bude što biti ne može“.

Nije ni 13. jul tabu tema

Veličinu Trinaestojulskog ustanka neće potamniti neka pitanja koja se mogu, nakon toliko vremena, postaviti. Prvo, da li je Ustanku prethodila svestrana strateška procjena njegove realnosti, stvarnih vojno-oslobodilačkih mogućnosti i posljedica? Drugo, konkretnije, da li je Trinaestojulski ustanak vojnički uspjeh? Što se tiče prvog pitanja, objektivno posmatramo sa ove distance, moglo bi se raspravljati o realnosti, racionalnosti, odluke da se sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem ulazi u oružanu bitku u momentu kad su Njemačka i Italija bile potpuno porobile Evropu i kad je frontovska bitka sa okupatorom bila nezamisliva. Rat je tek bio počeo i lako je bilo pretpostaviti, procijeniti, da veliki oružani poduhvati protiv okupatora nemaju izgleda na uspjeh u dužem periodu. Tako se i dogodilo.

Rezultati Trinaestojulskog ustanka su bili više nego imponantni, ali samo tokom samog Ustanka i neposredno nakon tog događaja. Poslije toga, relativno brzo, uspjeh Ustanka je bio krajnje relativizovan, ili se, praktično, istopio. Okupator je ponovo zaposjeo teritoriju Crne Gore i zaveo okrutniji režim kontrole i vladanja. U tom smislu, može se reći, a vjerovatno, to je i danas za nas emotivno i politički neprihvatljivo, da je Trinaestojulski ustanak, u vojnom pogledu, na duži rok, bio poraz. Sjajni vojni uspjesi, postignuti tokom Ustanka, nijesu bili, što bi se danas reklo, održivi. Čak i sa političkog aspekta, Ustanak je imao negativne posljedice. Došlo je do oštrije ideološko-političke heterogenizacije ustaničkih masa. Već u jesen 1941. godine, naglo je ojačao četnički pokret, osobito nakon neuspjele partizanske Pljevaljske bitke. Činjenica je da je Crna Gora u toj bici pretrpjela velike žrtve. Ostalo je u narodu da je na Pljevljima stradala crnogorska mladost. Pljevaljska bitka, u neku ruku, ima sličnosti sa bitkom za Skadar, u balkanskim ratovima. Na hiljade

Crnogoraca poginulo je pod Skadrom, iako je, uglavnom, bilo jasno da taj grad neće pripasti Crnoj Gori. Dubina političkih podjela u Crnoj Gori, pod kraj 1941. godine, naravno, nije samo zbog velikih ljudskih žrtava u oružanim borbama sa okupatorom, nego je i posljedica razilaženja u odnosu na okupaciju. Trinaestojulska relativna ideološko-politička homogenizovanost nije mogla dugo trajati, a partizanski poraz na Pljevljima je ubrzao diobe. Tome je doprinio i tradicionalni radikalizam Crnogoraca, njihov mentalitet i temperament - uporno ostajanje na sopstvenom pogledu i stavu, mentalitetske teškoće za spremnost na korekciju svoje političke pozicije, za dijalog. Crnogorci, kad se jednom opredijele za jednu stranu, teško prelaze na drugačiju poziciju, čak i onda kada ima razloga za to. Mentalitetska i politička zagriženost su vrlo izražene. Otuda, možda baš kod Crnogoraca imamo najviše primjera nepomirljivih ideološko-političkih dioba u samim porodicama, između braće, oca i sina.

Vlast, uspostavljena na oslobođenoj teritoriji, poslije Trinaestojulskog ustanka, odmah je pokazala namjere da se izvodi, ili da će, uz oslobodilački rat protiv okupatora, biti izvedena i političko-socijalna revolucija. Već tada su se pojavili elementi sovjetizacije novouspostavljene vlasti, što, ipak, nije moglo korespondirati sa primarnim nacionalnim zadatkom u tom trenutku - da se zemlja oslobodi okupacije. Zapažanja ove vrste, naravno, nikako nemaju za cilj da na bilo koji način obezvrijede političku filozofiju, organizacijske napore i vojničke žrtve Ustanka, niti ambicije ustanika, već samo da budu doprinos potrebi da se sagleda cjelina Trinaestojulskog ustanka. Upozorenje u smislu - da li je bilo naj mudrije sukobiti se, takoreći, frontalno, sa okupatorom u samim gradovima, a posebno, ući u bitku kakva je Pljevaljska, već u prvoj godini Drugog svjetskog rata, ni u kom smislu, nema veze sa četničkim zagovaranjem da „treba čekati“, da „još nije vrijeme za borbu“ i slično. Četnici su, nema sumnje, u ideološko-političkom smislu,

bili monarhistička, a što se tiče odnosa prema okupaciji, transparentno kolaboracionistička formacija. Njihovo „nije vrijeme za borbu“ značilo je da ne treba baš ništa raditi na otporu okupatora, odnosno da se prema okupatoru treba taktički podešavati, do „povoljnog trenutka“, a to je za njih bio onaj momenat kad su oni mogli da budu sigurni da će moći sačuvati velikosrpski monarhistički sistem. To je za četnike bilo primarno. Dakle, vrijeme nije četnicima dalo za pravo. Oni su od početka bili i ostali kolaboracionisti. Štaviše, niđe kao u Crnoj Gori, četnički pokret nije bio u tako tijesnoj borbenoj saradnji sa okupatorom. Italijanski okupator se poslije Trinaestojulskog ustanka, u nastojanju reorganizacije okupacijskog režima, oslonio upravo na građanske snage velikosrpske rojalističke i ultranacionalističke orijentacije, umjesto dotadašnje saradnje sa crnogorskim separatistima.

Lekcije 13. jula

Pokušaj izvjesnog „propitivanja“ (ne preispitivanja) Trinaestog jula 1941. godine ima smisao, u prvom redu, da se iz tog događaja, što bi se reklo, izvuku neke „lekcije“. Trinaesti jul 1941. godine za Crnu Goru, za Crnogorce, svakako, ima neka metaforička značenja i asocijacije. Crnogorci su i tada pokazali da nijesu zatvoreni u sopstveni usko-nacionalni, duhovni, okvir, nego da, naprotiv, pripadaju mnogo širem okruženju, Evropi. Kroz svoju istoriju, Crnogorci su uvijek pokazivali potrebu da civilizacijski komuniciraju sa svijetom. To je vrlo jasno manifestovano i 13. jula 1941. godine. Tom prilikom je, takođe, osvjedočena još jedna mentalitetska crta Crnogoraca - da su skloni „kolektivističkom jurišu“. Istoričari, recimo, navode da je u Trinaestojulskom ustanku bilo ne malo onih koji su smatrali moralnom obavezom da u odsudnom času ne izostanu sa „strašnog mjesta“. Navode se prigovori pojedinaca iz uglednih,

„junačkih“ kuća, koji su organizatorima Ustanka prebacivali - „kako si mogao početi bez mene“, „nije tvoja nikad pucala prije moje“. Jedna od „lekcija“ Trinaestog jula 1941. godine, ne prvi put, je da ideološki, politički, vojni „juriši“, na dugi rok, ne daju najbolje rezultate. Za velike poduhvate te vrste neophodne su svestranije, mnogo dublje strateške procjene. Nije dovoljno, nije pametno, nije racionalno, nije u nacionalnom interesu u „prelomnim situacijama“ oslanjati se na sopstvene zanose, nacionalne emocije i osećanja slobode. Smije li se, bar danas, reći - nije nacionalno razumno, mudro, uvijek biti prvi, nije „sramota“, nekad i „pričekati“.

Moguća su, u nekom smislu, a i prave se, poređenja između 13. jula 1941. godine i 21. maja 2006. godine. Jedno od njih, čini se, ide u prilog 21. maja. Bilo je onih, znamo, koji su bili nestrpljivi, koji su požurivali - što prije referendum. Navodno, kažu neki, trebalo je nezavisnu Crnu Goru proglasiti još devedesetih godina 20. vijeka, ili 1999. godine. Odgovorniji političari, oni koji su bili u stanju da strateški sagledaju ukupni referendumski kontekst, međutim, s pravom su upozoravali - sačekajmo. Nestrpljivi su pitali - a šta, koga, čekamo? Odgovor je bio - sami sebe. Trinaestog jula 1941. godine, ipak, politički se razmišljalo drugačije. I kad je već riječ o „paralelama“ 13. jula i 21. maja, još nešto se nameće, mada su priroda tih događaja i istorijske situacije sasvim različite i neuporedive. Ipak, Trinaesti jul nas uči da poslije „juriša“ slijedi strpljiv rad, da ono što se u „jurišu“ osvoji, treba i zadržati. Referendumske pripreme, nadamo se, nemaju karakter „juriša“, trajale su duže, pustilo se vremenu da sazri, ali dozvolimo da je 21. maj 2006. godine, u nekom smislu, sasvim uslovno, bio naš Trinaestojulski ustanak. Nadati se, stoga, da se neće dogoditi posttrinaestojulska situacija, „kontrarevolucija“, da referendumski „jurišnici“, „ustanici“, neće dopustiti poništavanje „ustaničkih“ rezultata. Crnogorcima još treba iskustva, znanja, hrabrosti, umijeća, učenja da uspješne

„juriše“ i „ustanke“, poslije njih, nastavljaju uspješnom odbranom postignutog, osvojenog „na juriš“. I da prihvate da „junaci juriši“ nijesu ništa više za poštovanje, za medalje, nego strpljivi rad, bez „juriša“, da se očuvaju „jurišnički, ustanički“ rezultati. Za ukupno sagledavanje Trinaestojulskog ustanka simptomatično je i to što taj nacionalni poduhvat Crnogoraca, iako bez presedana u Evropi, nije imao neki neposredni odjek kod drugih naroda, čak ni kod „naše braće“, u ondašnjoj Jugoslaviji da i sami nešto slično preduzmu. Ustanci koje su, u nizu od jula do decembra 1941. godine, digli drugi jugoslovenski narodi, bili su, manje-više, samo varnice otpora okupatoru, u odnosu na pravi rat koji su Crnogorci povelili. Može se danas reći da je i u tom pogledu u Jugoslaviji ustanovljen ideološki i politički egalitarizam - da svi narodi imaju svoje ustanke. Narodnostima, doduše, nije pripala ta privilegija.

Nema sumnje, niđe drugo, osim u Crnoj Gori, nije bilo ni približno takve ustaničke energije, masovnosti, entuzijazma i požrtvovanosti. Ni Evropa se nije „zapalila“ Trinaestojulskim ustankom. Priznanja Crnoj Gori došla su tek kasnije, iako više kroz pojedinačne ocjene i izjave. Tekovine Trinaestojulskog ustanka „pretopile“ su se u opšti oslobodilački trijumf jugoslovenskih partizana. A nakon rata, Trinaestojulski ustanak je, dobrim dijelom, bio samo jedan u nizu, i to ne i prvi, narodni ustanak na prostoru Jugoslavije.

Kad je Trinaesti jul bio zaboravljen

Za nas u Crnoj Gori, danas, ipak, najvažnije je što u savremenim uslovima, sedam decenija kasnije, objektivno znači Trinaesti jul 1941. godine. Iz tog ugla posmatrano, postavlja se pitanje - da li i kako mi danas baštinimo ideje Trinaestojulskog ustanka, odnosno, koliko je crnogorsko društvo antifašističko. Odgovori se mogu naći već u samom načinu „obilježavanja“

godišnjica 13. jula 1941. godine, o čemu smo već nešto rekli. Vidimo da se godišnjice Ustanka slave na isti način, gotovo jednako 1951, 1961, 2001, 2011. godine. Htjeli-ne htjeli, te proslave su postale svojina vlasti koja trinaestojulske svečanosti koristi u svoje svrhe, što je naročito karakteristično u posljednjih 20 godina, nakon zbacivanja komunističko-socijalističke vlasti. Nova vlast, došla na talasu takozvane Antibirokratske revolucije, u ranim 90-tim godinama nije poklanjala naročitu pažnju 13. julu. Ali, nije ga mogla ni potpuno ignorisati. Trebalo je, ipak, i na tome dokazati da je samo zamijenjena „odnarođena“ vlast, a da ostaje socijalistički sistem, sa komunistima „mladim, pametnim i lijepim“, koji će ispraviti sve nepravde i greške svojih prethodnika. Ni borci Narodno-oslobodilačkog rata, stoga, nisu videli da se, zapravo, ruše njihovi ideali, sve ono što su oni politički baštinili. Boračke delegacije su, štaviše, i same odlazile na poklonjenje novoj vlasti. Komunističko-postkomunistička vlast u Crnoj Gori se relativno brzo nakon ustoličenja i učvršćenja svog položaja, što svojom voljom, što pod pritiskom činjenice prvo negiranja, a zatim, i rušenja komunizma u Evropi, počela distancirati od „prošlosti“, pored ostalog, preimenujući ulice i gradove, ali i na druge, razne, načine. Ipak, u političkoj retorici nije napravljen diskontinuitet prema „prošlosti“. Međutim, ono što je učinjeno u praksi, upravo je, objektivno, značilo raskid. Učešćem u ratnim planovima i operacijama bivše Jugoslovenske narodne armije, u procesu razgrađivanja jugoslovenske federacije, a posebno, ratom „za Dubrovnik“, crnogorska vlast je, u tim godinama praktično bila napustila, može se reći, i trinaestojulske ideje antifašizma.

Fašisoidne retorike, simbolike, asocijacija, elemenata fašizacije svijesti, svakako, bilo je već i na prvim „protestnim“ mitinzima povodom situacije na Kosovu. Homogenizacija „naroda“ na politički i medijski uporno ponavljanoj tvrdnji o ugroženosti „Srba i Crnogoraca“ na Kosovu, bila je sama po sebi element

fašističkog političkog djelovanja. Populizam, kao suštinska karakteristika takozvanog događanja naroda, je tipična odlika fašizma kao režima političkog vladanja. Kasnije smo mogli videti i druge manifestacije i primjere fašističke retorike i postupaka. Izjave uticajnih političara i mitingaški pokliči, kvalifikacije u medijski ostrašćenim propagandastičkim „komentarima“ o Hrvatima kao „genocidnom narodu“, o Slovencima kao „austro-ugarskim konjušarima“, svakako pripadaju repertoaru fašističkih, ili fašisoidnih, iskaza i postupaka.

Fašističke falange kod nas

Nijesmo li, takođe, bili svjedoci otvorene prijetnje nasiljem, silom („čuvajte oružje, trebaće nam“), a fašisti se, pored ostalog, i time služe, u ostvarivanju sopstvene kontrole i manifestovanja moći? Zar i u Crnoj Gori nije bilo pokušaja legitimisanja fašističkih falangi? Recimo, u jednom momentu, pristalice populističko-desničarskog radikalizma, omamljene nacionalističkim idejama velikosrpstva i „odbrane“ Kosova krenule su u pohod na Tuzi. Takozvani Pljevaljski događaji 1992. godine, kada su lokalni ratni huškači i nacionalistički radikali, takoreći, bili preuzeli vlast u tom gradu, imaju sve primjese fašističkog scenarija. Događaji 14. januara 1998. godine u Podgorici, povodom pobjede na predsjedničkim izborima Mila Đukanovića, nosili su fašističko obilježje. Pristalice Đukanovićevog protivkandidata Momira Bulatovića su nasrnule na zgradu Vlade. I, uopšte, „obilježavanje“ takozvane Srpske Nove godine u Crnoj Gori, u noći između 13. i 14. januara, u periodu poslije 1997. godine, sa pucnjavom, verbalnim prijetnjama i kletvama od strane predstavnika Srpske pravoslavne crkve, mirisalo je na fašističke manire iskazivanja političkog raspoloženja. Srpska pravoslavna crkva nije krila ni svoje veze sa paravojnim formacijama. Čak i u Cetinjskom manastiru su, u jedno vrijeme, „gostovali“ sljedbenici predvodnika dobrovoljačkih paravojnih formacija Željka

Ražnatovića Arkana. Aktivnosti, uloga, poznatog „Sedmog bataljona“, posebne, formalno regularne, vojne formacije u Crnoj Gori, u periodu nakon što se crnogorska vlast otvoreno distancirala od politike srpskog vođe Slobodana Miloševića i pošto je otvorena priča o suverenosti države, nijesu bili daleko od formi fašističkog djelovanja. Medijska propaganda u Crnoj Gori, u dužem periodu poslije tzv. AB revolucije, u njeno vrijeme osobito, po retorici, intonaciji, porukama, bila je tipično fašistička, sa osloncem na, takoreći, neograničene manipulacije i na prijetnje svima koji nijesu slijedili tadašnju zvaničnu politiku, a naročito ratnu politiku. Informativno-politički sadržaj u medijima imao je karakter fašističke harange, sa promovisanim ratnim huškačima u državnim medijima, naročito u listu „Pobjeda“ i Televiziji Crne Gore. Razumije se, elementi, slike, izdvojeni javni oblici fašističkog ispoljavanja i djelovanja u Crnoj Gori, nijesu bile „uvezane“ u institucionalni sistem, pa su utoliko bile manje opasne po društvo. Ali, samim tim, što su se, u određenim situacijama, manifestovale, ukazuje na „potencijale“ koji mogu da pogoduju ideološko-političkoj desnici i u Crnoj Gori. Podjela na ljevicu i desnicu kod nas gotovo je nepoznata, iako, realno, ako bi se napravila svestranija i produbljena analiza ideja, oblika političkog djelovanja i političkih snaga u Crnoj Gori, vjerovatno bi se došlo do onoga što bi se moglo prepoznati kao „crnogorska desnica“. Višegodišnja politička floskula o „diobama“ u Crnoj Gori, o nacionalno-identitetskim podjelama, izgleda, zamaglila je vidike teoretičara i političkih analitičara, te u fokusu njihove pažnje gotovo nema registrovanja i razmatranja ljevičarskih i desničarskih ideja.

Crnogorska desnica

Možda bi se moglo reći da se „crnogorska desnica“ okuplja, „zameće“, upravo oko pitanja statusa države i identitetskih pitanja Crnogoraca (nacija, kultura i jezik). Čak, „desnica“ je, u

neku ruku, suviše blaga riječ za neke političke stranke koje i dalje negiraju potrebu suverenosti države Crne Gore, bez obzira na to što je, silom prilika, prihvataju. Ali, jedno je usiljeno, nevoljno, prihvatanje nezavisnosti države, a drugo odnos prema toj činjenici, nemirenje sa njom, čak, otvoreno nepoštovanje, na primjer, kroz ignorisanje državnih simbola - himne i zastave. Crnogorska nacija se, međutim, odavno otvoreno negira. Kultura, takođe. Priznaju se samo „etnički Crnogorci“. U raspravama o službenom jeziku u Crnoj Gori, crnogorskom jeziku, upravo tokom ove godine, ispoljena je otvorena netrpeljivost prema crnogorskom jeziku. Štaviše, javno je saopšten i stav koji bi u nekim drugim zemljama mogao da se označi kao segregacija, o tome da treba formirati posebna „jezička odjeljenja“ u školama. Član Srpskog nacionalnog savjeta Predrag Vukić se otvoreno založio za „razdvajanje“ Srba i Crnogoraca u Crnoj Gori, za „srpska“ i „crnogorska“ odjeljenja đaka, kao i za „srpske“ i „crnogorske“ nastavnike. Vukić je, pored ostalog, tražio da se osnuje „pravoslavna srpska gimnazija“ u Podgorici. Ne kriju li se u takvim stavovima upravo fašističke ideje?

Ovakve tvrdnje, činjenica upornog održavanja dubokih „političkih podjela“, i poslije referenduma o nezavisnosti, upućuju nas na domen antifašizma danas. To nas vodi do pitanja - šta je antifašizam danas, da li je, i koliko, crnogorsko društvo antifašističko. Takvo pitanje treba postaviti, i stalno postavljati, upravo zbog svijetlog Trinaestog jula 1941. godine, kada je crnogorski narod „očitao lekciju“ porobljenoj Evropi, kada su Crnogorci pokazali, i tada, da su Evropljani. Precizniji odgovor na postavljeno pitanje nije moguće dati. Prije svega, zbog vrlo široke razuđenosti samih pojmova fašizam i antifašizam. Fašizam se, uglavnom, vezuje za određenu istorijsku situaciju u Evropi. Samim tim, i antifašizam se shvata kao otpor fašizmu upravo u toj situaciji, ili u određenim prilikama i zemljama, kada je i đe je fašizam izbijao u nekim „čistijim izdanjima“. Kod

nas, takođe, antifašizam, u prvom redu doživljavamo kroz relaciju okupacija u toku Drugog svjetskog rata - Narodno-oslobodilački pokret u tim godinama i partizani-četnici. Antifašizam je, ipak, mnogo širi pojmovni dijapazon i može se reći da ne zastarjeva, jer se, kao što je već rečeno, fašizam stalno pojavljuje u novim oblicima i manifestacijama, prurušava se u razne druge ideološke oblande, često vrlo uvjerljive za određene socijalne grupe koje, same po sebi, i ne moraju biti „sklone“ fašizmu, ali im ta orijentacija, tendencija „dobro dođe“ da ispolje svoja nezadovoljstva.

Antifašizam danas

Dakle, danas je najvažnije da se razumije da fašizam, fašisoidne ideje, programi, nijesu, jednom zauvijek, otišli u prošlost, onda kada su poražene njegove ideološke, političke i vojne koncepcije, projekti, institucionalni sistemi i oružana sila zemalja, glavnih aktera fašizma u periodu između 20-tih i 40-tih godina 20. vijeka. U skladu sa time, još je važnije, ali, svakako, i teže, shvatiti, „naučiti“, „osposobiti se“ da se prepoznaju i domeni, aspekti, „polja“ djelovanja na antifašističkim osnovama. Da se u društvenom procesu, u politici, u svakodnevnom životu, registruje sve ono što nagovještava fašisoidnost, što, u određenim okolnostima, može da dovede do toga. Politički pluralizam, vrlo izražena difuzija demokratskih sloboda, ljudskih prava, svakako, mogu tome da pogoduju, iako se treba čuvati opasnosti da se fašisoidnost vidi i tamo đe je nema.

Ako bismo pokušali da u Crnoj Gori identifikujemo, ili samo naznačimo, područje antifašističkog djelovanja i angažmana, to je moguće učiniti sasvim uslovno, više kroz upitanost o određenim pojavama, tendencijama i manifestacijama. Neke od tih pojava su, naravno, jasnije, „čistije“ po svojoj ideološko-političkoj suštini, pa ih je lakše i prepoznati. Takvi su, na primjer, pokušaji rehabilitacije četništva u Crnoj Gori, recimo, kroz nastojanje da

se četničkom vojvodi Pavlu Đurišiću podigne spomenik. Ovdašnja javnost, ipak, još je, manje-više, dovoljno ošetljiva prema tom pitanju, ali ne treba zanemariti ni pokušaje „balansiranja“, ili, čak, izjednačavanja, partizanskog oslobodilačkog pokreta i četničke uloge u Drugom svjetskom ratu. Na tome rade i neki historičari. Jedan od njih, Zoran Lakić, recimo, u svom pristupu i prilogu o historiji pljevaljskog kraja, ide gotovo dotle da, u najmanju ruku, pokušava da opravda četničku ulogu. Ima i nastojanja da se znatno uveća broj četnika koji su napustili Crnu Goru na kraju Drugog svjetskog rata i koji su pobijeni u Sloveniji. Kontekstu antifašizma, po svemu sudeći, pripada i politički jasno određenje prema ratu bivše Jugoslovenske narodne armije, na području Dubrovnika, južne Dalmacije i zapadne Hercegovine (Mostar), u kome su učestvovali i građani Crne Gore. S tim u vezi, sada imamo i nominalnu zbrku. Udruženje koje okuplja, i predstavlja, učesnike tog rata, u svom nazivu ističe da je to „Udruženje boraca ratova od 1991. do 2000. godine“. Zašto „borci“, za šta se „borili“ ti „borci“ - na to pitanje se mora jasno odgovoriti, uz svo poštovanje onih koji su poginuli, bez obzira na to da li su bili „voljni“ ili „nevoljni“ saučesnici nečasnih ratnih operacija na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Borac asocira na borbu za pravednu stvar, za istinski nacionalni i državni interes. Najviši predstavnici države Crne Gore su se izvinili zbog onoga što su građani Crne Gore loše učinili građanima Hrvatske, ali to nije dovoljno. Neophodna je puna „denacifikacija“ u Crnoj Gori u odnosu na pitanje ratnog angažovanja Crne Gore 90-tih godina prošlog vijeka. To, naravno, podrazumijeva i lustraciju u politici, u medijima. Umjesto toga, mi danas imamo činjenicu da je jedan od najistaknutijih medijskih ratnih huškača poslanik Skupštine Crne Gore. I za divno čudo, mediji često prenose njegove izjave, ocjene, komentare, umjesto da se prema tom poslaniku primijeni bojkot, bez obzira na to što je na toj funkciji.

Pitanja

A sada da samo kroz pitanja i konstatacije proširimo „polje“ antifašizma. Zašto nema veće pokretljivosti đaka i radne snage unutar Crne Gore? Škole, učenici, roditelji s „juga“ Crne Gore kao da nijesu zainteresovani da upoznaju ševerni dio zemlje. Đačke ekskurzije s primorja, Podgorice, Nikšića, Cetinja, nerado odlaze u Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav. Ekskurzije se, posljednjih nekoliko godina, doduše, organizuju i po Crnoj Gori, ali „po naredbi“, a manje po volji. Đaci bi radije „preskočili“ šever Crne Gore i šetali po Srbiji, obilazeći tamošnje manastire i mauzolej Karađorđevića na Oplencu. Prođu pored Manastira Morača, Đurđevih Stupova, Crkve Svetog Petra i Pavla u Bijelom Polju, da bi videli Studenicu ili neki drugi manastir u Srbiji! S druge strane, da li imamo dovoljno đačkih ekskurzija sa ševera, mogu to biti i jednodnevne posete, muzejima na Cetinju, Njegoševom mauzoleju na Lovćenu? Zar ne bi trebalo, vjerovatno, to nikada nije učinjeno, da međusobno razmijene posete učenici, recimo, iz Pljevalja i Ulcinja?

Da li se kad dogodilo da su đaci iz Rožaja ili Plava, recimo, ako, i kad, idu prema primorju, „svratili“ u Manastir Morača? Da li su, na primjer, ikad posetili Cetinjski manastir, naravno, sve ovo turistički. Isto tako, zar ne bi bilo „normalno“ da učenici s juga Crne Gore, sa Cetinja, iz Nikšića, odu u Pljevlja i obavezno posete Husein-pašinu džamiju, najvišu u Evropi? Možda u nju, organizovano, nikad nijesu ušli ni pljevaljski gimnazijalci!

Zašto se „nerado“ ide na odmor u Ulcinj („ne mogu sa Šiptarima“), šta znače ideje o „ekonomskoj suverenosti“ područja na kojima, većinski, žive Albanci, na kraju krajeva, otkud, zašto, tolika upornost da se dobije opština tamo đe su manjinski narodi u većini? Crna Gora je toliko mala, da je svako njeno administrativno,

političko i bilo koje vrste rasparčavanje, atomizacija, u prvom redu, nerazumno, sa ekonomskog stanovišta. A o mogućim širim posljedicama te tendencije da i ne govorimo. Šta znači sve češće održavanje bratstveničkih skupova? Na nekima od njih su, čak, usvajane „deklaracije“ o tome od „koga“ se treba ženiti! Uporno se istrajava i na plemenima, na plemenskom okupljanju, reaganvanju na određene političke odluke. Neke nevladine organizacije su, na primjer, u atmosferi rasprava o statusu srpskog jezika u Crnoj Gori saopštavale stavove u ime „Vasojevića“. Čitali smo, slušali - „neće Vasojevići dozvoliti da im se oduzima jezik kojim su uvijek govorili“. Određenih oblika „plemenske pobune“ imali smo i u vezi sa urbanističkim planovima (Paštrovići), ili kad je bilo aktuelno uništavanje viškova naoružanja, zaostalog iza bivše JNA.

Vehabizam, takođe, može da bude razlog za jačanje antifašističke svijesti i djelovanja. I odnos prema Albancima, a posebno u kontekstu pitanja nezavisnosti Kosova, mogao bi da se uključiti u kritički pogled na antifašistički aspekt u Crnoj Gori. Neslaganje sa nezavisnošću Kosova ne zadržava se na političkim ocjenama, već prelazi na teren negiranja samih Albanaca, čak, njihovog vrijeđanja na nacionalnoj osnovi.

Tačna je, u suštini, politička ocjena o multinacionalnoj, multi-konfesionalnoj i multikulturalnoj Crnoj Gori. U principu, crnogorsko društvo ima sve te dimenzije. I to je dokazano u prošlosti, ali i u nekim novijim, teškim, situacijama. Prihvatanje velikog broja izbjeglica, u vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, kao i u vrijeme bombardovanja od strane NATO-a, bila je praktična potvrda pomenutih vrijednosti Crne Gore. Ipak, ima potrebe da se ponekad zapitamo - da li je crnogorsko društvo toliko „multi...“ koliko o tome pričamo? Da li te vrijednosti baštinitimo svuda - u obrazovanju, u medijima, itd. Evo jedne ilustracije (navodio sam je i ranije u nekim kritičkim tekstovima o medijskim prilikama), koja može izgledati sporedna, čak, beznačajna.

Uzmimo muzički program Radija Crne Gore, kao nacionalnog radijskog servisa. U programu nema muzičkih emisija, tipa kolaža, sa crnogorskim, srpskim, muslimanskim (bošnjačkim), hrvatskim i albanskim pjesmama. Slušamo samo „jednonacionalne“ muzičke emisije!

Štaviše, stanje antifašističke svijesti možemo testirati i na pitanju odnosa prema učešću pripadnika Vojske Crne Gore u mirovnoj misiji u Avganistanu. Nije li otpor tome, u neku ruku, prikriven nekom vrstom „prezrenja“ prema toj dalekoj, nepoznatoj, zemlji i narodu. Za učešće Crnogoraca u Španskom građanskom ratu, 30-tih godina 20. vijeka, bilo je dovoljno razumijevanja. Čak su učesnici tog rata dobili naziv koji asocira na simpatije, na posebno poštovanje - „španac“. Zar se ne mogu, u nekom smislu, avganistanski talibani uporediti sa španskim fašistima? Pa ako je tako, zar učešće u mirovnoj misiji u Avganistanu nije i neka vrsta antifašizma? Jer, fašizmu je immanentan teror, a u Avganistanu ima mnogo terora.

I ovđe da završimo, bez pretenzije da otvaramo sva pitanja, a još manje da dajemo odgovore. Trinaesti jul 1941. godine, kao biljeg antifašizma u Crnoj Gori, ne treba samo „obilježavati“, stereotipno, jednolično. Potrebno je to činiti sa više političke promišljenosti i kreacije, upravo sa stanovišta potrebe da ojačamo svijest o antifašizmu i sam antifašizam kao stanje svijesti, pokreta, akcije. Barjak Trinaestog jula, antifašizma, ne može biti isti danas, kao prije šest, pet, četiri ili tri decenije.